

Suštinu potčinjavanja, u njegovoj materijalnoj instanci, treba da pokušamo da razumemo kao konstituciju subjekata.

Mišel Fuko, »Dva predavanja«

Cepanje subjekta, u kojem procesu je u sebi prisutno sopstvo samo jedan momenat, i u kojem je zgnusnuta refleksivnost tog momenta, za subjekt jeste mesto zadobijanja njegove vlastite subjektivnosti. Duboka i telesna krivica, koja je u subjekt investirana kao grozničava naznaka te samosvesti za koju će se ispostaviti da o sebi ne zna gotovo ništa, upravo je taj odlučujući momenat u osiguravanju duboke unutrašnje kontrole, koji se naziva interpelacija.

Frensis Barker (Francis Barker),
The Tremulous Private Body: Essays on Subjection

Subjekcija [...] Čin ili činjenica potčinjavanja ili nalaženje u stanju podaništva, npr. monarhu ili drugom suverenu ili nadređenoj instanci; stanje podređenosti ili podvrgnutosti vlasti drugog; otuda, *generalno*, subordinacija [...] Stanje podređenosti, izloženosti, ili odgovornosti *pred nekime* [...]
Logički: dodeljivanje subjekta predikatu.

Oxford English Dictionary

Kao oblik moći, potčinjavanje je paradoksalno. Izloženost dominaciji spoljašnje moći, poznat je i mučan oblik koji moć poprima. Međutim, sasvim je nešto drugo otkriti da ono što jesmo, naša vlastita formacija kao subjekata, na izvestan način zavisi upravo od te moći. Navikli smo da moć shvatamo kao ono što subjekte pritiska spolja, što potčinjava, podvrgava ili delegira u neki niži poredak. Ovo je svakako ispravan opis jednog vida učinka moći. Ako, međutim, sledeći Fukoa, moć razumemo i kao ono što formira subjekta, kao ono što osigu-

rava uslov mogućnosti njegove egzistencije i putanju njegove želje, onda moć nije samo ono čemu se suprotstavljamo, nego je, u jakom smislu, takođe i ono od čega zavisi naša egzistencija, ono što unutar sebe negujemo i čuvamo. Uobičajeni model za razumevanje ovog procesa jeste sledeći: moć je nešto što se nameće, tako da mi, oslabljeni njenom silom, počinjemo da je pounutrašnjujemo, odnosno, da prihvatamo njene uslove. U ovakvom opisu, međutim, previđa se da upravo postojanje ovog »mi« koje prihvata te uslove na temeljan način zavisi od tih uslova. Nisu li ti uslovi upravo diskurzivni uslovi artikulacije bilo kojeg »mi«? Potčinjavanje se uostalom i zasniva na temeljnoj zavisnosti od diskursa koji nikada nismo izabrali, a koji nas, paradoksalno, pokreće i podržava našu moć delovanja.

»Potčinjavanje« označava proces postajanja podređenim moći, kao i proces postajanja subjektom. Bilo da nastaje interpelacijom u altiserovskom smislu, ili diskurzivnom produkcijom na način na koji je shvata Fuko, subjekt je uvek iniciran kao subjekt kroz ovo primarno pokoravanje moći. Iako u ovoj formulaciji uočava ambivalentnost, Fuko ne razmatra posebne mehanizme formiranja subjekta u procesu pokoravanja. Ne samo da u njegovoj teoriji, celokupni domen psihe ostaje uglavnom prećutan, nego i sama moć u ovoj dvostrukoj funkciji potčinjavanja i produkcije ostaje neistražena. Ako je, dakle, pokornost uslov mogućnosti subjekcije, onda ima smisla pitati: kakav psihički oblik dobija ta moć? Takav projekat zahteva da se teorija moći misli ujedno sa teorijom psihe, što su izbegavali kako ortodoksni fukoovci tako i psihoanalitičari. Iako ono ne nosi obećanje nekakve spektakularnu sinteze, u ovom istraživanju nastojaću da ispitam krajnje provizorne perspektive iz kojih ove teorije razumevaju jedna drugu. Projekat niti počinje niti se završava sa Frojdom i Fukoom; pitanju potčinjavanja, formiranja subjekta kroz potčinjavanje, posvećen je i jedan deo Hegelovog dela *Fenomenologija duha*, u kojem se prati dosezanje slobode od strane roba, i njegov razočarani pad u »nesrećnu svest«. Gospodar, koji se isprva pojavljuje kao »spoljašnji« u odnosu na roba, naposljetku se javlja kao vlastita svest samog roba. Nesrećnost te svesti

je otuda njegova samokritika, učinak transformacije gospodara u psihičku realnost. Samo-optuživanje, koje pokušava da priguši upornu telesnost samosvesti, uspostavlja nečistu savest. Ova figura svesti okrenute protiv sebe ne najavljuje samo Ničevov opis, iznet u *Genealogiji morala*, načina na koji represija i regulacija proizvode međusobno isprepletene fenomene savesti i nečiste savesti, nego i načina na koji nečista savest postaje suštinska za uspostavljanje, trajanje i kontinuitet subjekta. U svim slučajevima, moć koja isprva izgleda kao nešto spoljašnje, nametnuto subjektu, nešto što prisiljava na potčinjavanje, dobija psihičku formu koja uspostavlja samoidentitet subjekta.

Oblik koji ta moć dobija obeležen je figurom preokreta, okretanja sebi, ili čak okretanja protiv sebe. Ova figura funkcionise kao deo objašnjenja načina na koji je subjekt proizveden, tako da, strogo govoreći, ne postoji subjekt koji izvodi ovaj preokret. Obrnuto, čini se da sâm taj preokret funkcionise kao tropološko uspostavljanje subjekta, kao utemeljujući momenat čiji ontološki status ostaje trajno neizvestan. Čini se da je, dakle, jedan takav pojam teško, ako ne i nemoguće, uključiti u objašnjenje načina na koji se subjekt formira. Šta, ili ko, bi trebalo da se okreće, i koji bi bio objekt tog okretanja? Kako je subjekt određen tom ontološki neizvesnom formom izvrtanja? Možda se sa pojavom ove figure više ne bavimo »objašnjavanjem formacije subjekta«. Pre bi se reklo da smo suočeni sa tropološkom pretpostavkom svakog takvog objašnjenja, koja istovremeno i omogućava objašnjenje i označava granicu njegove mogućnosti. Čim pokušamo da odredimo kako moć formira subjekta, kako subjekt apsorbuje moć koja ga utemeljuje, zapadamo u tu tropološku zamku. Ne možemo pretpostaviti subjekt koji obavlja pounutrašnjene, ukoliko je formiranje subjekta tek potrebno objasniti. Figura o kojoj govorimo nije dostigla egzistenciju i ne može se koristiti u proverljivom objašnjenju, a naša referenca ipak ima nekakvog smisla. Paradoks subjekcije proizvodi paradoks referencijalnosti: to, naime, znači da moramo da referiramo na ono što još ne postoji. Preko figure koja označava suspenziju naših ontoloških obaveza, pokušavamo da objasnimo

kako nastaje subjekt. To što i sama ta figura predstavlja »preokret«, u retoričkom i performativnom smislu jeste spektakularno; »preokretom« se ovde prevodi grčki smisao »tropa«. Tako trop preokreta, istovremeno, ukazuje na tropološki status gesta i egzemplifikuje ga.¹ Uvodi li potčinjavanje na izvestan način tropologiju, ili je pak, da bi se objasnila geneza subjekta, nužno prizvati inaugurativno delovanje tropa? Vratićemo se ovom pitanju pri kraju ovog istraživanja, kada budemo razmatrali kako objašnjenje melanholije čini deo mehanizma koji opisuje, proizvedeći psihičke topografije koje su očito tropološke.

Scena »interpelacije«, koju nudi Altiser, jeste jedna instanca kvazi-fiktivnog nastojanja da se objasni kako je društveni subjekt lingvistički proizveden. Altiserova teorija interpelacije postavlja jasan okvir za Fukoove kasnije teze o »diskurzivnoj produkciji subjekta«. Fuko naravno insistira na tome da subjekt nije uveden u egzistenciju »govornim činom«, te da matrice moći i diskursa, koje konstituišu subjekt, nisu ni jedine delatne, ni suverene. Altiser i Fuko se, ipak, slažu oko toga da pokoravanje leži u temelju procesa subjekcije (*assujetissement*). U Altiserovom tekstu »Ideologija i ideološki državni aparati« potčinjavanje subjekta sprovodi se kroz jezik, kao efekat autoritativnog glasa kojim se pojedinac proizvodi. U njegovom čuvenom primeru, policajac se na ulici obraća prolazniku, koji se okreće i prepoznaje sebe kao prozvanog. U razmeni, kojom se prepoznavanje nudi i prihvata, dolazi do interpelacije – diskurzivne produkcije društvenog subjekta. Značajno je da Altiser ne daje nikakvu naznaku o tome zašto se prolaznik okreće i prihvata da se glas obraća njemu ili njoj, proizvedeći time potčinjavanje i normalizaciju. Zašto se subjekt okreće glasu zakona i koji su efekti tog okretanja u uspostavljanju društvenog subjekta? Da li je taj subjekt kriv, i ako jeste, kako je to postao? Da li je teoriji interpelacije potrebna teorija savesti?

Interpelacija subjekta putem inaugurativnog obraćanja od strane državnog autoriteta, ne samo da pretpostavlja da se usađivanje savesti već dogodilo, nego i da savest, kao psihička posledica standarda regulacije, konstituiše specifično psihič-

ko i društveno delovanje moći, od kojeg interpelacija zavisi ali ga ne može objasniti. Štaviše, Altiserov model moći pripisuje performativnu snagu autoritativnom glasu, glasu sankcije, te time i jeziku shvaćenom kao govor. Kako onda objasniti moć pisma, ili diskursa birokratije, koji cirkuliše bez glasa ili potpisa? Konačno, iako korisno, Altiserovo shvatanje ostaje implicitno ograničeno pojmom centralizovanog državnog aparata, čija reč jeste njegove delo, po ugledu na božanski autoritet. Pojam diskursa se kod Fukoa pojavljuje kako bi se, između ostalog, suprotstavio suverenosti modela govora interpelacije iz altiserovskih teorija, ali i da bi uračunao *efikasnost* diskursa izvan instance izgovaranja.

Strasne privrženosti

Insistiranje na tome da je subjekt privržen vlastitom potčinjavanju cynično koriste svi oni koji nastoje da odbace zahteve potlačenih. Logika je sledeća: ako se može pokazati da subjekt želi ili čuva svoju podređenu poziciju, možda je onda upravo sâm subjekt konačno odgovoran za potčinjavanje. Nasuprot ovakvom gledištu, i dalje smatram da je privrženost potčinjavanju efekat rada moći, te da se deo rada moći objašnjava tim psihičkim efektom, koji je jedan od njenih najpodmuklijih proizvoda. Ako je, u ničeanskom smislu, subjekt formiran voljom koja se okreće sebi, dobijajući tako reflektivni oblik, onda je subjekt modalitet moći koja se okreće protiv sebe; subjekt je efekat povratne moći.

Subjekt koji je istovremeno uspostavljen i potčinjen pretpostavlja već i psihoanalitička situacija. Fukoova reformulacija potčinjavanja, kao onoga što nije samo nametnuto, nego istovremeno i formira subjekt, odnosno onoga što je nametnuto samim formiranjem, ukazuje na ambivalentnost na mestu pojave subjekta. Ako autonomija kao svoj preduslov ima potčinjavanje, i ako je ta temeljna potčinjenost i zavisnost pažljivo potisnuta, onda se subjekt javlja zajedno sa nesvesnim. Fukoovska postavka potčinjavanja, kao simultanog podređivanja i formiranja subjekta, dobija specifičnu psihoanalitičku vrednost kada se ima u vidu da subjekt ne

može nastati bez emotivne vezanosti za one od kojih fundamentalno zavisi (čak i ako je emocija u psihoanalitičkom smislu »negativna«). Iako detinja zavisnost nije *politička* subordinacija u uobičajenom smislu, formiranje primarnih emocija u stanju zavisnosti izlaže dete mogućem potčinjavanju ili eksploataciji, što je odnedavno preokupacija u političkom diskursu. Situacija primarne zavisnosti, takođe uslovljava političko formiranje i nadziranje subjekata, te tako postaje mehanizam njihovog potčinjavanja. Ako bez emotivne privrženosti onima kojima je potčinjen subjekt ne može da se formira, onda se potčinjavanje ispostavlja kao ono što ima središnji značaj za njegov nastanak.² Kao uslov nastanka subjekta, potčinjavanje podrazumeva bivanje u stanju nužne podređenosti. Štaviše, želja da se opstane, da se »bude«, može se raznoliko eksploatisati. Onaj ko obećava nastavak egzistencije obraća se želji za opstankom. »Radije bih živio potčinjen nego nikako«, jedan je od mogućih načina da se formuliše ova nezgodna situacija (koja nosi i mogući rizik »smrti«). Ovo je jedan od razloga usled kojih se u raspravama o seksualnoj zloupotrebi dece često pogrešno shvata karakter eksploatacije. Niti se seksualnost jednostrano nameće od strane odraslih, niti je ona jednostrano proizvedena dečijim fantaziranjem; radi se, zapravo, o tome da se dečija *ljubav*, koja je nužna za opstanak, eksploatiše, i da se zloupotrebljava emotivna privrženost.

Razmotrimo tezu u skladu s kojom subjekt nije samo formiran potčinjavanjem, nego mu ono i trajno obezbeđuje uslov mogućnosti. Dečija ljubav prethodi donošenju suda ili odluke; dete koje je odgajano i podržavano na »ispravan« način jednostavno će voleti, i tek će kasnije eventualno naučiti da razlikuje osobe koje voli. To ne znači da dete voli slepo (jer od najranijih dana postoji značajna vrsta senzibiliteta i »znanja«), već samo to da je za psihički i fizički opstanak deteta nužna zavisnost i stvaranje privrženosti: nije moguće ne voleti, kada je ljubav vezana za životne potrebe. Dete ne zna za šta se vezuje; međutim, bebe se, baš kao i deca, moraju vezivati da bi opstale u sebi i za sebe.³ Nijedan subjekt ne može nastati bez te privrženosti, formirane u stanju zavisno-

sti, ali takođe, nijedan subjekt ne može sebi da omogući da to u potpunosti »sagleda«. Ta privrženost u svojim primarnim formama mora istovremeno *nastajati* i *negirati se*, njen nastanak mora biti delimično negiranje kako bi subjekt mogao da nastane.

To donekle objašnjava osećaj poniženja koje odrasli doživljavaju kada se suoče sa ranim objektima ljubavi – roditeljima, starateljima, rodbinom, itd. – osećaj zakasnele indignacije sa kojom se tvrdi kako »nipošto ne bih mogao/la voleti nekog takvog«. Ova tvrdnja zapravo omogućava ono što negira, konstituišući »ja« upravo na tom isključenju, zasnovanom na čvrsto umišljenoj nemogućnosti. »Ja« je, otuda, fundamentalno ugroženo ponovnim pojavljivanjem utvare te (nemoguće) ljubavi i istovremeno ostaje osuđeno na to da je nesvesno ponovno proživljava, da stalno iznova prolazi kroz taj skandal nastojeći da otkloni tu nemogućnost, čime apsorbuje pretnju po shvatanje vlastitog »ja«. »Ja' ne bih mogao/la biti osoba koja jesam, kada bi trebalo da volim, kao što se čini da jesam, te da bih opstao/la u svojoj vlastitosti moram nastaviti da poričem da je ikada bilo tako, pri čemu nesvesno svakodnevno proživljavam istu traumu, sa stravičnom patnjom koju to povlači.« Traumatsko ponavljanje onoga što je iz svakodnevnog života isključeno, predstavlja pretnju za »ja«. Kroz to neurotsko ponavljanje, subjekt teži vlastitom razaranju, dekompoziciji, i ta težnja obeležava izvesnu moć delovanja, ali ne onu koja pripada *subjektu* – pre bi to bio rad želje koja teži rastakanju subjekta, gde subjekt sprečava njenu realizaciju.⁴

Ako subjekt nastaje kroz isključenje, onda je subjekt proizveden uslovom koji je od njega po definiciji odvojen i različit. Želja će težiti rasformiranju subjekta, a njeno ostvarenje će sprečavati upravo subjekt u čije ime deluje. Nezadovoljenost želje, koja se ispostavlja kao ključna za potčinjavanje, ukazuje na to da subjekt, da bi opstao, mora izdati vlastitu želju. Odnosno, da bi želja opstala, subjektu mora pretiti raspad. U ovom modelu, okrenutost subjekta protiv sebe (protiv vlastite želje) ispostavlja se kao uslov njegove postojanosti.

Potrebno je, dakle, želeći uslove vlastite potčinjenosti kako bi se opstalo. Šta znači prigrliti upravo oblik moći – regulacija, zabrana, represija – koji prethodi razaranju, i to upravo u nastojanju da se opstane? Ne radi se samo o tome da je svakome potrebno priznanje drugih, i da se ono stiče kroz potčinjavanje; pre bi se reklo da od moći zavisi samo formiranje, da je ono nemoguće bez zavisnosti, te da se pozicija odraslih subjekata sastoji upravo u tome da poriču i ponavljaju obrasce te zavisnosti. »Ja« nastaje iz poricanja svog formiranja u zavisnosti, koja je uslov njegove mogućnosti. Ipak, upravo mu to poricanje prethodi rascepom, odnosno, rascepom mu prethodi upravo nesvesna težnja za vlastitim poništenjem kroz neurotska ponavljanja, koja iznova postavljaju primarne scene koje sam subjekt, da bi opstao, ne želi i ne može da vidi. Ovo, naravno, znači da je subjekt utemeljen na onome što odbija da zna, da je, zapravo, od sebe odvojen, te da nikada neće ni postati ni ostati »on sam«.

Ambivalencija

Pojam subjekta izaziva kontraverzu u savremenim teorijskim raspravama, pri čemu ga neki promoviraju kao nužan uslov za moć delovanja, a drugi ga preziru kao znak »gospodarenja« koji treba odbaciti. Nije mi cilj da nabrojim savremena stanovišta, niti da presuđujem u raspravi. Radije bih pokušala da pojasnim kako ovu raspravu stalno strukturiše jedan paradoks koji je gotovo uvek dovodi do kulminacije u kojoj se otkriva ambivalencija. Kako to da je subjekt, za koji se veruje da je uslov i instrument moći delovanja, istovremeno efekat potčinjenosti, shvaćene kao uskraćivanje moći delovanja? Ako je subordinacija uslov mogućnosti aktivnosti, kako misliti moć delovanja koja joj se opire?

»Subjekt« se nekad koristi kao pojam koji ima značenje sinonimno pojmovima »osoba« ili »individua«. Genealogija subjekta kao kritičke kategorije, međutim, ukazuje na to da bi ga umesto stroge identifikacije sa individuom, trebalo razumeti kao lingvističku kategoriju, kao mesto ili strukturu u nastajanju. Individue zauzimaju »mesto« subjekta (subjekt se

istovremeno pojavljuje kao »mesto«), i inteligibilne su samo u onoj meri u kojoj su prvobitno konstituisane u jeziku. Subjekt je lingvistička prilika za individuu da postigne i reprodukuje inteligibilnost – lingvistički uslov svoje egzistencije i moći delovanja. Niko ne postaje subjekt a da prethodno nije bio podvrgnut potčinjavanju odnosno da nije prošao kroz njega (francusko *assujettissement* prevodi se kao »potčinjavanje«). Nema puno smisla uzimati pojam »individua« za razumljiv izraz, ako se zna da individue stiču inteligibilnost tek nakon što postanu subjekti. Paradoksalno, nema smislene reference na individue ili na njihovo postajanje bez prethodne reference na njihov status subjekata. Priča o potčinjavanju je, na taj način, neizbežno cirkularna, odnosno uvek već pretpostavlja subjekt koji sama pokušava da objasni. Sa jedne strane, subjekt može da govori o vlastiom postanku jedino izmeštajući se u perspektivu trećeg lica, odnosno odricanjem vlastite perspektive u naraciji o vlastitom nastanku. Sa druge strane, naracija o konstituciji subjekta pretpostavlja da se ona već zbila, te tako stiže nakon samog događaja. Subjekt sebe gubi da bi o sebi ispričao priču, ali pričajući priču o sebi pokušava da ponudi objašnjenje za nešto što je narativna funkcija već učinila trivijalnim. Šta onda znači da se subjekt, koga neki brane kao pretpostavku moći delovanja, istovremeno shvata kao *efekat* potčinjavanja? Takva formulacija sugeriše da u opiranju potčinjavanju, subjekat ponavlja vlastito potčinjavanje (shvatanje koje dele psihoanaliza i fukoovske teorije). Kako onda misliti potčinjavanje i učiniti ga mestom promene? Iako predstavlja moć koja se *sprovodi nad* subjektom, potčinjavanje je, ništa manje, i ona moć koja se *prihvata od strane* subjekta, pri čemu je to prihvatanje mehanizam nastanka subjekta.

Subjekcija/subordinacija

Čini se da dvostruki aspekt potčinjavanja vodi u začarani krug: moć delovanja subjekta pojavljuje se kao posledica njegove potčinjenosti. Svaki pokušaj da se odupre subordinaciji neminovno će pretpostavljati i oživljavati subordinaciju.

Srećom, priča se, uprkos toj nelagodi, nastavlja. Šta za aktivnost subjekta znači to da *pretpostavlja* vlastitu subordinaciju? Da li je čin *pretpostavljanja* isto što i čin *ponovljenog uspostavljanja*, ili pak, postoji nekakav diskontinuitet između pretpostavljene i ponovno uspostavljene moći? Imajmo u vidu da, u samom činu kojim reprodukuje uslove vlastitog potčinjavanja, subjekt predstavlja i trenutak ranjivosti koja spada među te uslove, tačnije među zahteve za njihovo obnavljanje. Moć, koja se smatra uslovom subjekta, nužno je različita od one koja se pripisuje subjektu. Moć koja inicira subjekt ne uspeva da održi kontinuitet sa delatnošću subjekta. Do značajnog i potencijalno produktivnog obrta dolazi kada moć promeni status, iz uslova moći delovanja u »vlastitu« moć delovanja subjekta (pri čemu nastaje privid da je subjekt uslov »vlastite« moći). Kako razumeti to postajanje? Da li je to produktivan ili loš raskid? Kako se moć od koje zavisi egzistencija subjekta, koju on stalno iznova potvrđuje, okreće protiv sebe baš u tom ponovnom potvrđivanju? Kako zamisliti otpor u samom potvrđivanju?

Takav stav bi značio da se moć delovanja ne može logički izvesti iz vlastitih pretpostavki, da se ne može uspostaviti kontinuitet između: a) onoga što moć čini mogućom, i b) mogućnosti koje moć može da zadobije. Ako u delovanju subjekt i zadržava nešto od uslova svog nastanka, to ne znači da celokupna njegova moć delovanja ostaje vezana za te uslove, niti da uslovi ostaju isti kroz sve prakse. Preuzimanje moći nije prost zadatak, koji bi uključivao uzimanje moći sa jednog mesta, premeštanje bez intervencije, te onda usvajanje te moći kao svoje vlastite; aproprijacija može uključivati izmene prirode moći, takve da zadobijena moć može biti usmerena protiv one koja je omogućila preuzimanje. Tamo gde stanje potčinjenosti omogućuje zadobijanje moći, sama ta moć ostaje vezana za date pretpostavke, ali ipak ambivalentno; zapravo, zadobijena moć može istovremeno podržavati tlačenje i ispirati mu se. Zaključak ne treba razumeti kao: a) tezu da je otpor *zapravo* rekuperacija moći, niti kao: b) tezu da je rekuperacija moći *zapravo* otpor. Istovremeno važi i jedno i drugo, a ova ambivalencija predstavlja glavni problem moći delovanja.